

Mikulski, Krzysztof

Szlachta powiatu świeckiego w województwie pomorskim w XVI-XVIII wieku : zmiany struktury majątkowej

Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia 28 (259), 35-60

1993

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

KRZYSZTOF MIKULSKI

SZLACHTA POWIATU ŚWIECKIEGO
W WOJEWÓDZTWIE POMORSKIM
W XVI—XVIII WIEKU

(ZMIANY STRUKTURY MAJĄTKOWEJ)

Zarys treści. Powiat świecki i szlachta tego powiatu w XVI—XVIII w. Źródła do badań nad strukturą majątkową szlachty. Metody badawcze. Czynniki wpływające na zmiany w strukturze majątkowej szlachty: geograficzne, gospodarcze, dziedziczenie i obrót ziemią, dzierżawienie dóbr ziemskich. Przebieg przemian w majątkowej strukturze szlachty w XVI—XVIII w.: proces drobnienia własności i wzrostu zamożności szlachty. Uwagi końcowe.

WSTĘP

Dominująca rola szlachty w dziejach przedrozbiorowej Rzeczypospolitej skłania do stałego podejmowania badań nad tą grupą społeczeństwa polskiego. Jednym z najbardziej interesujących historyka problemów pozostaje wciąż uchwycenie przemian społecznych wewnątrz stanu szlacheckiego. Zadaniem niniejszych rozważań jest właśnie zobrazowanie kierunków zmian w majątkowej strukturze szlachty województwa pomorskiego na przykładzie powiatu świeckiego w XVI—XVIII wieku. Takie ograniczenie terytorialne powoduje oczywiście, że mamy tu do czynienia z badaniami sondażowymi.

Powiat świecki zajmował w XVI—XVIII w. południowo-wschodnią część województwa pomorskiego, graniczył przez Wisłę z województwem chełmińskim, na południu z powiatem bydgoskim (woj. inowrocławskiego), na zachodzie z powiatem tucholskim i na północy z powiatami tczewskim i nowskim. Pod względem zajmowanego obszaru (1473 km²) powiat świecki plasował się na czwartym miejscu wśród ośmiu powiatów województwa pomorskiego (większe były powiaty: tczewski — 3038 km², człuchowski — 2436 km², tucholski — 1818 km², a mniejsze: mirachowski — 1137 km², pucki — 981 km², nowski — 720 km² i gdański — 661 km²)¹. Geograficznie interesujący nas powiat zajmował część Doliny Dolnej Wisły, Wysoczyznę Świecką oraz wschodnie krańce Borów Tucholskich. Najwyższe ziemie znajdowały się w nadwiślańskiej oraz w południowo-

¹ *Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku*, opr. M. Biskup przy współudziale L. Koca, Warszawa 1961, s. 31.

-zachodniej części powiatu (okolice Łowina), w pozostałych zaś rejonach dominowały gleby średnie i słabe².

Powiat świecki był terenem o przewadze własności szlacheckiej, która w połowie XVI w. obejmowała ponad połowę jego obszaru uprawnego i osiedli wiejskich, niewiele ustępowały jej królewszczyzny, marginalne znaczenie natomiast miały własność kościelna i miejska³. Osiedla szlacheckie tworzyły szczególnie zwarty obszar w środkowej części powiatu, chociaż najbogatsze majątki leżały w pasie nadwiślańskim zarówno na północny wschód, jak i na południe od Świecia. Zamieszkująca w powiecie świeckim szlachta posiadała majątki mniej rozdrobnione niż w innych powiatach województwa pomorskiego i dlatego przedstawiciele osiadłych tu rodzin odgrywali poważną rolę w życiu politycznym Prus Królewskich. Stąd bowiem wywodzili się m.in. Czapscy, Dulscy, Konopaccy, Kosowie i Niewieścińscy. W omawianym okresie osiadły tu także znane rodziny Konarskich, Niemojewskich, Pawłowskich i Tuchołków. Stan liczbowy właścicieli i majątków szlacheckich w poszczególnych przekrojach przedstawiał się następująco:

1570 r. — 73 właścicieli,

1656 r. — 60 właścicieli,

1682 r. — 54 właścicieli,

1772 r. — 37 właścicieli.

Jak widać, liczba majątków szlacheckich zmniejszyła się na przestrzeni dwóch stuleci do połowy stanu z 1570 r. Już sam ten fakt świadczy o dokonaniu się poważnych zmian w majątkowej strukturze szlachty. Celem niniejszego artykułu jest właśnie prześledzenie przyczyn, intensywności i rozłożenia w czasie tego procesu.

Jego zbadanie nie jest jednak zadaniem prostym. Wynika to ze specyfiki źródeł, jakimi dysponujemy, jak też ze zrudnej i do dziś nie ustalonej ostatecznie metody badań. Jeśli odwołamy się do dotychczasowych osiągnięć nauki w interesującym nas przedmiocie, okaże się, że liczba publikacji nie jest zbyt obfita. Wymienić należy przede wszystkim artykuły: T. Sobczaka — dotyczący zmian w stanie posiadania dóbr ziemskich w województwie łęczyckim w XVI—XVIII w.⁴, W. Szczygielskiego — traktujący o szlachcie powiatu wieluńskiego w XVI—XVIII w.⁵ oraz A. Mączaka — podejmujący problematykę zmian w majątkowej strukturze szlach-

² E. Drozdowski, *Środowisko geograficzne regionu świeckiego*, [w:] *Dzieje Świecia i jego regionu*, red. K. Jasiński, t. 1, Warszawa 1979, s. 52—53.

³ *Prusy Królewskie...*, s. 51 (tab. 21, 23).

⁴ T. Sobczak, *Zmiany w stanie posiadania dóbr ziemskich w województwie łęczyckim od XVI do XVIII wieku*, *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*, t. 17: 1955.

⁵ W. Szczygielski, *Zmiany w stanie posiadania i w strukturze własnościowej szlachty powiatu wieluńskiego od połowy XVI do końca XVIII wieku*, *Rocznik Łódzki*, t. 1: 1958, s. 259—281.

ty województwa pomorskiego w XVI—XVII w.⁶ Antoni Mączak rozwinął w swych badaniach wyniki statycznego ujęcia uwarstwienia majątkowego szlachty pomorskiej w II połowie XVI w., opracowanego przez M. Biskupa⁷. Z innych prac dotyczących pośrednio problemu zmian w uwarstwieniu majątkowym szlachty należy wymienić monografię P. Szafrana poświęconą osadnictwu Krajny⁸ i opracowanie M. Kamlera na temat przemian społeczno-gospodarczych w folwarkach szlacheckich w Wielkopolsce w XVII w.⁹

Jako podstawę źródłową dla niniejszych rozważań wykorzystano rejestry podatkowe z lat 1570/1571¹⁰, 1648¹¹, 1656¹² i 1682¹³. Pewne braki występujące w tych źródłach uzupełniono na podstawie danych zebranych przez H. Maerckera w monografii powiatu świeckiego¹⁴ i rejestru pogłównego z 1662 r.¹⁵ Podstawą do uchwycenia stanu z drugiej połowy XVIII w. był pruski kataster podatkowy z roku 1772/1773¹⁶. Korzystanie z materiałów typu fiskalnego, jakimi były wymienione źródła, wymagało przewyciężenia ich ograniczoności przez analizę ich treści. W odniesieniu do rejestru poboru łąnowego z 1570 r., stanowiącego podstawę przekroju z drugiej połowy XVI w., już K. Górski oraz M. Biskup wysunęli wiele zastrzeżeń.

⁶ A. Mączak, *Struktura majątkowa szlachty pomorskiej w XVI/XVII wieku. Próba analizy statystycznej*, Przegląd Historyczny, t. 53: 1962, s. 645—672.

⁷ M. Biskup, A. Tomczak, *Mapy województwa pomorskiego w drugiej połowie XVI wieku*, Roczniki TNT, t. 58: 1953, z. 1 (Toruń 1955); *Prusy Królewskie...*, passim; por.: A. Mączak, *Obraz statystyczny Prus Królewskich w XVI wieku*, Przegląd Historyczny, t. 53: 1962, s. 164—174.

⁸ P. Szafran, *Osadnictwo historycznej Krajny w XVI—XVIII wieku (1511—1772)*, Gdańsk 1961.

⁹ M. Kamler, *Folwark szlachecki w Wielkopolsce w latach 1580—1655*, Warszawa 1978.

¹⁰ *Źródła dziejowe*, t. 12: *Prusy Królewskie*, t. 23: *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, wyd. I. T. Baranowski, Warszawa 1911 (dalej: *Źródła dziejowe*).

¹¹ *Regester poboru podwoynego [...] dn. 25 III 1648 w Malborku uchwalonego*, wyd. W. Kętrzyński, Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego, t. 6: 1871.

¹² Rikssarkivet Stockholm, Preuss. Rakenskaper v. Karls X Gustavs, Verzeichnis der Huefen undt Poboren zahl in Preussen, Pomerellen und Kassuben 1656 (mikrofilm w posiadaniu Towarzystwa Naukowego w Toruniu, sygn. N-CLXV).

¹³ *Taryfy podatkowe Ziem Pruskich z 1682 roku*, wyd. W. Kętrzyński, Fontes TNT, t. 5: 1901, s. 1—181.

¹⁴ H. Maercker, *Eine polnische Starostei und ein preussischer Landrathskreis. Geschichte des Schwetzer Kreises 1466—1873*, Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins, H. 17—19: (Danzig) 1886—1888.

¹⁵ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Archiwum Skarbu Koronnego (dalej: ASK), dz. I, t. 52, k. 2—372; t. 147, k. 1—81 (rejestry pogłównego Prus Królewskich z 1662 r.).

¹⁶ Kaster fryderycjański 1772—1773. Amt Schwetz, odbitki fotograficzne w TNT, sygn. F-LXV/116-121 (oryginał w Zentrales Staatsarchiv Merseburg).

Najważniejsze to pominięcie w nim szeregu osiedli oraz błędne często informacje o ich przynależności administracyjnej do powiatu czy parafii¹⁷. Z charakteru i treści tego źródła wynika, że jego celem było uchwycenie wszystkich ekonomicznych składników majątku podlegających opodatkowaniu, nie zaś dokładne odtworzenie ówczesnej sieci osadniczej czy podziału administracyjnego. Głębsza analiza zawartości tego źródła pozwoliła na stwierdzenie, że wśród informacji dla jednej nazwanej osady mieściły się niejednokrotnie dane dla innej, sąsiadującej z nią, a w źródle nie wymienionej; przypadki takie dotyczyły wsi należących do jednego majątku lub właściciela, albo wsi o bardzo podobnych nazwach¹⁸.

Materiału do następnego przekroju dostarczył rejestr poborowy z 1656 r.¹⁹ Zastąpiono nim dotychczas wykorzystywany rejestr z 1648 r. Na skutek jednak uszkodzenia kilku wierszy tekstu konieczne było odwołanie się do tego wcześniejszego źródła. W większości wypadków zresztą informacje dotyczące własności i majątków są w obu źródłach identyczne, różnica zaś dotyczy wymiaru podatku, który w 1648 r. był dwukrotnie wyższy (podatek podwójny). Na korzyść rejestru z 1656 r. przemawia natomiast fakt podania w nim większej liczby osiedli oraz to, że odtwarzał on stan bezpośrednio przed zniszczeniami wojennymi. Oba rejestry nie odnotowują jednak kilku osad powstałych w pierwszej połowie XVII w., szczególnie na terenach nadwiślańskich, które wymieniono w rejestrze pogłównego z 1662 r.²⁰

Taryfa podatkowa z 1682 r. jest z kolei źródłem, w którym najlepiej podano ówczesną sieć osadniczą. Ma ona za to inne, poważne braki. Przede wszystkim nazwiska właścicieli podaje tylko w odniesieniu do osiedli podzielonych. Na szczęście układ taryfy dla powiatu (ośrodki majątków podane w porządku alfabetycznym) pozwolił odtworzyć skład największych majątków, zaś nazwiska właścicieli ustalono na podstawie danych z rejestru pogłównego z 1676 r., przytoczonych w pracy H. Maerckera²¹. Nie udało się natomiast ostatecznie rozwiązać podanej w taryfie miary ziemi opodatkowanej, określonej jako morgi osiadłe, puste i folwarczne. Porównanie liczby tych morgów z pochodzącymi z drugiej połowy

¹⁷ K. Górski, *Pomorze Gdańskie w dobie wojny trzynastoletniej*, Roczniki Historyczne, t. 3: 1932, s. 283; M. Biskup, A. Tomczak, op. cit., s. 11—12.

¹⁸ Np. dane dla Biechówka podano przy Biechowie, dla Luskowa przy Luskówku, dla młyna Tleń przy Trzebcinach, dla młyna Żur przy Spławiu. Wsie Czaple Wielkie i Zdzikowy ujęto nie w pow. świeckim, do którego administracyjnie należały, ale w pow. michałowskim wraz z innymi osiedlami należącymi do M. Mortęskiego (por. *Źródła dziejowe*, s. 27—28).

¹⁹ Por. przyp. 12.

²⁰ Dotyczy to m.in. osiedli szlacheckich: Górna i Dolna Grupa, Nowe Marzy, Mniszek i Piła, powstałych w I poł. XVII w., a pominiętych w rejestrach poborowych z 1648 i 1656 r.

²¹ H. Maercker, op. cit., s. 151—358.

XVII w. kontraktami wsi olenderskich wskazuje, że nie można ich traktować jako ówczesnego stanu posiadania ziemi przez chłopów pełnorolnych²². Również i folwarki były bardzo małe²³.

Stosunkowo najmniej zastrzeżeń budzą dane zawarte w tzw. katastrze fryderycjańskim z 1772/1773 r. Należy jednak wspomnieć o pomijaniu przez autorów tego źródła informacji o areale pewnej części folwarków czy też podawaniu szacunkowej ich wielkości, na co zwrócił uwagę S. Cackowski²⁴. Źródło to nie zostało wykorzystane w pełnym zakresie, ponieważ mieliśmy do dyspozycji jedynie tzw. tabelę szczegółową tego obszernego źródła dla omawianego powiatu. Brakuje natomiast oszacowań dochodów z poszczególnych wsi i folwarków, które mogłyby posłużyć za podstawę do rokujących duże nadzieje badawcze porównań dochodowości poszczególnych majątków.

Wiele problemów nastęrczyło przyjęcie odpowiednich kryteriów grupowania majątków ze względu na ich wielkość czy też zamożność. W dotychczasowej literaturze dominującym kryterium była liczba osiedli tworzących dany majątek²⁵. Jest to kryterium uniwersalne, które można zastosować dla każdego przekroju czasowego, niezależnie od specyfiki źródeł i ich bardziej szczegółowej treści. Kryterium to ma jednak kilka podstawowych wad. Po pierwsze — w rejestrach pomijano część osad, a po drugie — osiedla nie były sobie równe pod względem wielkości²⁶. Innym przyjmowanym kryterium jest ustalenie wielkości majątków w łanach. W tym przypadku większe możliwości interpretacyjne istnieją jedynie dla danych z drugiej połowy XVI wieku, chociaż i tutaj trzeba doszacować areal folwarczny, oraz dla danych z drugiej połowy XVIII wieku. Natomiast szacowanie arealu uprawnego na podstawie rejestrów XVII-wiecznych, ze względu na zbyt wielki procent pominiętego arealu folwarczno- i słabe podstawy jego szacunku, jest niemożliwe. Jako kryterium majątkowej struktury szlachty wykorzystywano też liczbę dymów

²² Np. olendrzy z Dolnej Grupy posiadali w 1669 r. 15,75 włók osiadłych, a według kontraktu z 1694 r. nawet 27 włók 6 morgów (H. Maercker, op. cit., s. 207, 208), podczas gdy w taryfie z 1682 r. przypisano im posiadanie tylko 6 włók 9 morgów (*Taryfy podatkowe...*, s. 111).

²³ Wielkość folwarków w większości wypadków jest nieznaną. Dla pow. świeckiego podano jedynie areal (?) folwarku w Mszanie — 1,5 włók (*Taryfy podatkowe...*, s. 114).

²⁴ S. Cackowski, *Z dziejów polityki ekonomicznej pruskiego absolutyzmu. Katarster podatkowy z r. 1772/1773 dla ziem pierwszego zaboru pruskiego*, Zeszyty Naukowe UMK, Historia 3, Toruń 1967, s. 69.

²⁵ Por. T. Sobczak, op. cit.; W. Szczygielski, op. cit.; W. Urban, *Skład społeczny i ideologia sejmiku krakowskiego w latach 1572—1606*, Przegląd Historyczny, t. 46: 1953.

²⁶ Wielkość osiedli szlacheckich w pow. świeckim w 1570 r. (wg rejestru łanowego) wahała się od 5 do 44 łanów.

czy oparte na niej obliczanie zaludnienia²⁷. W przypadku Prus Królewskich nie zachowały się jednak żadne rejestry podymnego. Natomiast rejestr pogłównego z 1662 r. został wykorzystany w niniejszych badaniach tylko pomocniczo, ponieważ podawał jako płatników dzierżawców a nie właścicieli, co uniemożliwiało często ustalenie wielkości majątków. Poza tym źródła tego typu nie uwzględniają społeczno-gospodarczej struktury majątku i wielkości areału uprawnego, przez co trudno je zestawić z pozostałymi materiałami.

Interesujący sposób podziału szlachty na grupy majątkowe zastosował M. Biskup²⁸. Otóż przyjął on kryterium wielkości areału uprawnego w łanach, ale uwzględnił też inne elementy majątkowe dzielące szlachtę na: bezfolwarczną posiadającą kmieci, folwarczną i bezkmiecią. Natomiast A. Wyczański uwzględnił w swych badaniach nad społeczną strukturą szlachty wysokość płaconego podatku. Przyporządkowując temu wskaźnikowi liczebność majątków szlacheckich otrzymał obraz majątkowego zróżnicowania szlachty²⁹. Obie wspomniane metody (M. Biskupa i A. Wyczańskiego) odnoszą się do badań tylko jednego przekroju czasowego i trudno zastosować je do dynamicznego ujęcia zmian w majątkowej strukturze szlachty. Pierwszej z nich dlatego, że w następnych wiekach nie możemy, ze względu na informacje w źródłach, grupować stanu szlacheckiego według takich kryteriów. Natomiast metody A. Wyczańskiego, mimo iż nęci swoją atrakcyjnością szczególnie w odniesieniu do źródeł XVII-wiecznych, dających możliwość przyporządkowania danej wysokości podatku zmiennej liczebności majątków szlacheckich, nie można zastosować ze względu na zdezaktualizowaną zazwyczaj i nie oddającą stanu faktycznego podstawę wymiaru podatku³⁰.

Ostatecznie ograniczono się więc do kryterium liczby osad, przy czym w obliczeniach uwzględniono jedynie osiedla samodzielne, a więc wsie kmiecie, wsie z folwarkami oraz samodzielne folwarki, pomijając tzw. przysiołki, pustkowia, samodzielne młyny i karczmy itp. Chodziło w tym wypadku o wyodrębnienie w miarę najbardziej porównywalnej pod względem wielkości i dochodowości grupy osiedli.

Aby dokładniej prześledzić przebieg zmian w majątkowej strukturze szlachty oraz określić ich podłoże gospodarcze i społeczne, nie ograniczono badań do ujęć statystycznych, a starano się także przedstawić zachodzący tu proces przez wyodrębnienie i charakterystykę czynników wpływających pośrednio bądź bezpośrednio na zmiany w uwarstwieniu szlachty.

²⁷ Z. Guldon, K. Wajda, *Źródła statystyczne do dziejów Pomorza Wschodniego i Kujaw od XVI do początków XX wieku*, Toruń 1970, s. 28—35.

²⁸ *Prusy Królewskie...*, s. 91.

²⁹ A. Wyczański, *Uwarstwienie społeczne w Polsce XVI wieku. Studia*, Wrocław 1977, s. 24—69.

³⁰ Z. Guldon, K. Wajda, *op. cit.*, s. 15.

CZYNNIKI WPLYWAJĄCE NA ZMIANY
W MAJĄTKOWEJ STRUKTURZE SZLACHTY

Spośród czynników oddziałujących na zmiany w majątkowej strukturze szlachty zwrócono uwagę na te, których wpływ w skali mikroregionu jest widoczny i uchwytny. Zaliczono do nich: możliwości zwiększenia potencjału gospodarczego przez nowe osadnictwo, strukturę gospodarki i ludności, dziedziczenie, kupno i sprzedaż majątków, dzierżawy dóbr w innych typach własności, pełnienie urzędów publicznych. Ich poznanie odsłoni mechanizmy majątkowego różnicowania się szlachty powiatu świeckiego. Nie zapomniano też, oczywiście, o przyczynach głównych, tkwiących w strukturze funkcjonowania i zmianach systemu społeczno-gospodarczego Polski tego okresu, z uwzględnieniem specyfiki Prus Królewskich.

MOŻLIWOŚCI OSADNICZE

Poważne znaczenie dla rozwoju majątków szlacheckich, a także innych, miały możliwości osadnicze. W wiekach średnich zwartą kolonizacją objęto jedynie część wysoczyznową powiatu świeckiego, zajmującą jego pas środkowy. Stosunkowo rzadko zasiedlone były tereny nadwiślańskie, a jeszcze rzadziej należąca do tego powiatu część Borów Tucholskich. W czasach nowożytnych możliwe stało się zagospodarowanie żyznej doliny Wisły. Rozwinęło się tam postępujące od północy osadnictwo olenderskie³¹ oraz czynszowe, w którym większość osadników pochodziła zapewne z Pomorza Zachodniego³². Znaczną aktywność osadniczą, szczególnie w XVIII wieku, obserwujemy również na terenach leśnych — w Borach Tucholskich. Jakkolwiek w akcji osadniczej tego typu przodowała własność królewska, to także majątki szlacheckie miały swój udział w eksploatacji lasów, a następnie zasiedlaniu wykarczowanych terenów³³. Nie można również pominąć faktu, że w wyniku procesów społeczno-gospo-

³¹ H. Wiebe, *Das Siedlungswerk niederländischer Mennoniten im Weichseltal zwischen Fordon und Weissenberg bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts*, Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ost-Mitteleuropas, Nr. 3, Marburg 1952; K. Ciesielska, *Osadnictwo „olęderskie” w Prusach Królewskich i na Kujawach w świetle kontraktów osadniczych*, Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza, t. 4: 1958, z. 2.

³² W pow. świeckim w 1682 r. wśród płatników podani są także tzw. pomorynkowie, czyli przybysze z Pomorza (Zach.) (por. *Taryfy podatkowe...*, s. 110, 112, 113, 114, 116). W „popisach księży” zachowanych dla pow. świeckiego (z 1662 r.) we wsiach zamieszkałych w 1682 r. przez pomorynków przeważały już wcześniej rodziny o nazwiskach niemieckich, co każe przesunąć czas przybycia tych osadników na I poł. XVII w.

³³ K. Ślaski, *Osadnictwo w puszczech województwa pomorskiego w XV—XVIII wieku*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, R. 11, 1963, z. 2, s. 235—247.

Tabela 1
Aktywność osadnicza poszczególnych rodzajów własności w powiecie świeckim
w XVI—XVIII wieku

Rodzaje własności	Stan z 1570 r.		Stan z 1656 r.		Stan z 1772 r.		
	liczba osiedli	%	liczba osiedli	%	liczba osiedli	%	wzrost (%)
							do 1570 r. do 1656 r.
Szlachecka	80	51,6	95	51,1	124	49,0	55,0 30,5
Królewska	59	38,1	72	39,1	108	42,7	83,0 77,8
Kościelna	13	8,4	14	7,6	15	5,9	15,4 7,1
Miejska	3	1,9	3	1,6	6	2,4	100 100
Ogółem	155	100,0	184	100,0	253	100,0	63,2 37,5

darczych oraz zniszczeń wojennych z XVII w. powstały tzw. pustki w środkowej, najwcześniej skolonizowanej części powiatu. Stąd duże znaczenie miało powtórne zasiedlanie wielu osiedli oraz zakładanie tzw. przysiółków w okresie ożywienia gospodarczego w XVIII w. W akcji osadniczej tego typu własność szlachecka, jak widać z tab. 1, miała poważny udział.

Z liczb podanych w tabeli 1 wynika, że we własności szlacheckiej powstało w latach 1570—1656 nieco więcej nowych osiedli (15) niż w królewskich (13), zaś w latach 1656—1772 nieco mniej (29 i 36), ale przyrost względny (tempo) był wyższy w królewskich, szczególnie w drugiej połowie XVII i w XVIII w., kiedy to wynosił 78⁰/₀, podczas gdy w dobrach szlacheckich 30⁰/₀; do połowy XVII w. różnica była nieznaczna (odpowiednio 22⁰/₀ i 19⁰/₀). Nasuwa się wniosek, że możliwości terenowe w majątkach szlacheckich nie pozwalały na dużą dynamikę osadnictwa, natomiast w królewskich były one olbrzymie. Mimo to ogólna liczba 44 nowych osiedli szlacheckich — wobec 49 królewskich — świadczy o dużej aktywności szlachty w powiększaniu podstawowego składnika zamożności, tj. areалу, co musiało mieć wpływ na jej różnicowanie majątkowe. Można zatem uznać możliwości osadnicze za jeden z czynników wpływających na zmiany w majątkowej strukturze szlachty powiatu świeckiego. W połączeniu z innymi składnikami materialnymi (pieniądze) i przedsiębiorczością jednostek mogły one powodować bogacenie się właścicieli prowadzących akcję osadniczą.

CZYNNIKI GOSPODARCZE

Niewątpliwie najpoważniejszy wpływ na zmiany w majątkowej strukturze szlachty miały czynniki gospodarcze. Należy do nich zaliczyć: kryzys gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej pogłębiony poważnie zniszczeniami kolejnych wojen polsko-szwedzkich oraz równoczesny prawie powolny rozwój stosunków czynszowych, będących jedną z dróg odbudowy gospodarczej. Dopiero w XVIII w. system czynszowy zaczął uzyskiwać zdecydowaną przewagę nad folwarczno-pańszczyźnianym³⁴. Już wcześniej, na przełomie XVI/XVII w., zarysował się podział powiatu na dwie części o zdecydowanie odmiennych drogach rozwoju. W części nadwiślańskiej przeważała gospodarka czynszowa, wzrastała liczba chłopów pełnorolnych, zdarzały się przypadki parcelacji i wydzierżawiania chłopom folwarków³⁵. W części wysoczyznowej natomiast do końca XVII w. (a najprawdopodobniej do połowy XVIII wieku) przeważała gospodarka fol-

³⁴ *Historia Pomorza*, t. 2, cz. II, red. G. Labuda, Poznań 1984, s. 82—85.

³⁵ *Ibid.*, s. 86—87. Już w II poł. XVII w. w rękach chłopów znalazły się folwarki w Czaplach Wlk., Marzach i Świętem (dolina Wisły). W XVIII w. zjawisko parcelacji folwarków występowało na terenie całego powiatu i było związane z wzrostem zamożności własności szlacheckiej.

warczo-pańszczyźniana z jej negatywnymi skutkami społeczno-gospodarczymi. Dopiero w XVIII w. nastąpił również w tej części powiatu znaczący wzrost warstwy pełnorolnych chłopów czynszowych, będący wynikiem ożywionej akcji osadniczej, i — co za tym idzie — wzrost areалу uprawnego. Większość chłopów pełnorolnych w 1772 r. stanowili już czynszownicy z niewielkim obciążeniem pańszczyzną (do 12 dni w roku)⁸⁶. Podobne, chociaż powolniejsze zmiany następowały wśród chłopów drobnorolnych, gdzie również czynsz wypierał pańszczyznę. W XVIII w. wzrósł także areal ziemi folwarcznej, ale folwarki obok tradycyjnej renty odrobkowej korzystały coraz częściej z najemnej pracy czeladzi i chłopów bezrolnych⁸⁷.

Liczyby przytoczone w tabeli 2 świadczą o wyraźnym wzroście znaczenia warstwy czynszowych chłopów pełnorolnych w XVIII w., przy równoczesnym minimalnym wzroście absolutnej liczby zagrodników (325 w 1570 r. i 348 w 1772 r.), których stosunek względny do chłopów pełnorolnych zmniejszył się wyraźnie z 94 do 59⁰/₀.

DZIEDZICZENIE

Ze względu na wpływ dziedziczenia na strukturę majątkową szlachty rozróżnić należy dziedziczenie całości majątku oraz jego podział między wielu spadkobierców. Samo to rozróżnienie nie wyjaśnia jednak procesu rozrostu czy zmniejszania majątków szlacheckich. Należy pamiętać, że nawet przekazanie całego majątku ziemskiego jednemu spadkobiercy obciążało go obowiązkiem spłaty pozostałych, jeśli takowi byli i mieli prawo do spadku. Utrzymanie zatem całości odziedziczonego majątku wymagało uprzedniego posiadania dużego zasobu gotówki przez spadkobiercę. W przypadku niemożności spłacenia wszystkich uprawnionych do spadku dziedziczony majątek mógł być przejęty w drodze tzw. konkursu przez innego spadkobiercę, silniejszego ekonomicznie, który mógł zaspokoić pretensje pozostałych spadkobierców, albo też dochodziło do sprzedaży części spadku w celu uzyskania pieniędzy potrzebnych na spłaty⁸⁸.

Przyjąć należy, że dziedziczenie majątku przez jednego spadkobiercę albo nie miało wpływu na zmiany w majątkowej strukturze szlachty, albo powodowało łączenie fortun w przypadku posiadania już przez spadkobiercę własnego majątku. Z przykładami takiego dziedziczenia spotykamy się w powiecie świeckim kilkakrotnie, i to w stosunku do największych majątków szlacheckich. W pierwszej połowie XVIII w. rozległe dobra sartowickie przejął, wraz z ręką jedynej córki podkanclerzego li-

⁸⁶ W dobrach należących w 1772 r. do Czapskich chłopci płacili rocznie po 90 zł pruskich (180 złp.) z 2 łanów i świadczyli 12 dni pańszczyzny (6 dni ręcznej i 6 sprzężajnej); por.: H. Maercker, op. cit., s. 163 (Branica).

⁸⁷ Por. *Historia Pomorza*, t. 2, cz. II, s. 86—87.

⁸⁸ *Historia państwa i prawa Polski*, t. 2, red. J. Bardach, Warszawa 1966, s. 411.

Tabela 2

Zmiany w liczebności podstawowych warstw społecznych ludności wiejskiej we
własności szlacheckiej powiatu świeckiego w XVI—XVIII w.

Lata	Dolina Wisły		Wysoczyzna Świecka		Powiat ogółem	
	chłopi pańszczyźniani	czylnszownicy (w tym emfiteuci)	chłopi pańszczyźniani	czylnszownicy (w tym emfiteuci)	chłopi pańszczyźniani	czylnszownicy (w tym emfiteuci)
A. Liczebność						
1598	34	30 (30)	282	— (—)	316	30 (30)
1662	—	213 (195)	64	67 (—)	64	280 (195)
1772	—	259 (242)	80	251 (18)	80	510 (260)
B. Struktura w %						
1598	53	47 (47)	100	— (—)	91	9 (9)
1662	—	100 (91)	49	51 (—)	17	81 (57)
1772	—	100 (93)	24	76 (5)	14	86 (44)
C. Rozwój w %						
1598	100	100 (100)	100	— (—)	100	100 (100)
1662	—	710 (650)	23	100 (—)	20	933 (650)
1772	—	863 (807)	28	375 (x)	25	1700 (867)

tewskiego Stanisława Szczuki, przedstawiciel innej rodziny magnackiej — Eustachy Potocki, późniejszy generał artylerii litewskiej³⁹. Oczywiście, dobra sartowickie były jedynie częścią magnackiej fortuny Szczuków, a następnie Potockich z tzw. linii grabowieckiej. W podobny sposób przeszły z rąk Denhofów do Czartoryskich Kosowo i Chrystkowo; stało się to przez małżeństwo wdowy po ostatnim z magnackiej gałęzi Denhofów Stanisławie Erneście — Zofii z Sieniawskich z księciem Augustem Czartoryskim⁴⁰. I w tym przypadku dobra w powiecie świeckim były znikomą częścią dziedziczonych majątku. Dodać należy, że wymienione przypadki dziedziczenia dla powiatu świeckiego miały znaczenie niewielkie. Dotyczyły bowiem ukształtowanych już wcześniej latyfundiów, które w następnych latach nie wykazywały żadnych tendencji ekspansywnych na omawianym terytorium.

Ważniejsze z tego punktu widzenia były przypadki dziedziczenia w obrębie uboższych warstw szlachty. Zjawisko „łączenia fortun” wystąpiło m.in. w rodzinach Niewieścińskich i Kosów. Obie te rodziny były bardzo rozrodzone w powiecie świeckim w pierwszej połowie XVII w. W kolejnym półwieczu kilka gałęzi tych rodzin wymarło, a schedę po nich przejęli najbliżsi krewni w linii męskiej, przez co powstało kilka większych majątków, rozrzuconych na terytorium całego powiatu.

W większości wypadków mamy jednak do czynienia z dziedziczeniem dóbr ziemskich przez jednego spadkobiercę z obowiązkiem spłacenia pozostałych. Warto odnotować tu przypadek obrony całości majątku w rodzinie Płaskowskich. Weszli oni w posiadanie Jaszczu w powiecie świeckim przez dziedziczenie w połowie XVII w.⁴¹ Protoplasta tej linii rodziny Adam miał dwanaścioro dzieci, w tym ośmiu synów i cztery córki⁴². Spośród synów dla trzech wybrano karierę duchowną, dwóch znalazło się w wojsku i poległo podczas wyprawy wiedeńskiej, jeden został dworzaniem Lubomirskich. Spośród córek dwie umieszczono w klasztorze, a dwie wydano za szlachciców mieszkających w sąsiedztwie. Najprawdopodobniej cały majątek ziemski przejął jeden z synów Jakub Stanisław, pisarz grodzki pomorski. Prawa do jednej z osad, być może uzyskanej dzięki drugiemu małżeństwu ojca, otrzymał on drogą kupna od ojca za 11 000 zł pruskich⁴³. Po bezpotomnej śmierci Jakuba cały majątek przejął jego brat, ostatni z synów Adama — Mikołaj⁴⁴. Mimo więc znacznej liczby spadkobierców całość majątku została utrzymana, w czym częściowo dopomógł może los, ale przede wszystkim umiejętna „polityka rodzinna”. Warto dodać, że w pierwszej połowie XVIII w. majątek ten wykazywał

³⁹ K. Niesiecki, *Herbarz polski*, t. 7, Lipsk 1841, s. 447.

⁴⁰ H. Maercker, op. cit., s. 174.

⁴¹ Ibid., s. 216.

⁴² K. Niesiecki, op. cit., t. 7, s. 319.

⁴³ H. Maercker, op. cit., s. 225.

⁴⁴ Ibid., s. 225, 216.

największe chyba tendencje ekspansywne w powiecie. W wyniku kolejnych zakupów Płaskowscy posiadali w połowie XVIII w. siedem osiedli, a potwierdzeniem rosnącej pozycji tej rodziny była nominacja jednego z nich na sędziego ziemskiego świeckiego⁴⁵. Przykład ten charakteryzuje najczęściej spotykany sposób dziedziczenia majątków, szczególnie w niższych warstwach szlachty. Wyjaśnia on w pewnym sensie zahamowanie podziałów majątkowych wśród szlachty częściowej w XVII w., mimo że potomstwa przedstawicielom tej warstwy nie brakowało.

Pozostało do omówienia jeszcze dziedziczenie prowadzące do podziału majątku między kilku spadkobierców. Ten sposób dziedziczenia miał za zwyczaj ujemny wpływ na zamożność spadkobierców. Nic więc dziwnego, że szczególnie od początku XVII w. przypadki takiego dziedziczenia zdarzały się rzadko. Momentem przełomowym była zapewne korektura ziemskiego prawa chełmińskiego z końca XVI w., która dała szlachcie prawne podstawy do zapobiegania karłowaceni majątków⁴⁶. W każdym razie jeszcze w XVI w. liczba części we wsiach szlacheckich w powiecie świeckim rosła⁴⁷. Poważną rolę odgrywały też w tym czasie tzw. dożywocie wdowie, które prowadziły do podziału majątku między wdowę a dzieci, zaś w razie kolejnego jej zamążpójścia przyczyniały się do trwałego rozpadu majątków⁴⁸. Począwszy od XVII w. także przypadki takiego typu dziedziczenia były bardzo rzadkie. O małym znaczeniu dziedziczenia prowadzącego do podziału majątków świadczy duża trwałość części i majątków jedno- czy dwuwioskowych w XVII w.

Z podziałami majątków stykamy się jedynie u rodzin bogatszych, i to głównie w wypadku wygaśnięcia rodziny w linii męskiej. Na przykład po śmierci Samuela Żalińskiego, wojewody malborskiego, jego dobra (10 wsi) w powiecie świeckim przejęli zięciowie: Mikołaj Wierzbowski, wojewoda brzesko-kujawski, i Olbrycht Czerski, kasztelan chełmiński⁴⁹. Podobnie po śmierci ostatniego z Konopackich — Stanisława, kasztelana chełmińskiego (1710 r.), jego majątkiem (siedem osiedli w powiecie świeckim i kilkanaście dalszych w powiecie nowskim i w województwie malborskim) podzieliły się trzy córki: Czapska, Zboińska i Kruszyńska⁵⁰. Wpływ tego rodzaju podziałów na majątkową strukturę szlachty znowu był różny w zależności od rozpatrywanego terytorium. Jeśli weźmiemy pod uwagę tylko powiat świecki, to prowadziły one do zwiększenia się liczby majątków, a przez to działały ujemnie na stan zamożności szlach-

⁴⁵ Sędzią ziemskim został Józef Płaskowski w 1744 r. (AGAD, księgi sigillat 25, s. 179).

⁴⁶ Z. Zdrójkowski, *Prawo chełmińskie. Powstanie, rozwój i jego rola dziejowa*, [w:] *Dzieje Chełmna i jego regionu*, red. M. Biskup, Toruń 1968, s. 492—496, 526—527.

⁴⁷ Por. s. 54.

⁴⁸ Z. Zdrójkowski, op. cit., s. 493.

⁴⁹ K. Niesiecki, op. cit., t. 10, s. 45.

⁵⁰ *Ibid.*, t. 5, s. 213.

ty. Ale już w skali Prus Królewskich dziedziczenie po Konopackich — dla przykładu — przyczyniło się do powiększenia fortun Czapskich, Zboińskich i Kruszyńskich, z których przynajmniej ci pierwsi osiągnęli wkrótce wyższą pozycję majątkową i społeczną niż Konopacy.

OBRÓT ZIEMIA

W porównaniu z dziedziczeniem transakcje kupna i sprzedaży majątków ziemskich miały większy wpływ na przesunięcia w majątkowej strukturze szlachty. Były to bowiem zmiany trwalsze (przez brak uwarunkowań koniecznych dla zaistnienia dziedziczenia). Transakcje dotyczyły całości majątków, bądź ich części. Sprzedaż spowodowana była zwykle zubożeniem sprzedającego, zadłużeniem majątku, zniszczeniami wojennymi i wyludnieniem osiedli. Sprzedawano też czasami części majątków zbyt oddalone od ich ośrodków. Do grupy sprzedających należała przede wszystkim szlachta uboższa, chociaż wyzbywali się części swych dóbr również właściciele największych majątków w powiecie.

Kupno ziemi świadczyło zawsze o wzroście zamożności kupującego, o jego aktywności gospodarczej i powiązane było z awansem w hierarchii społecznej. Do kupujących zaliczali się właściciele dużych majątków (obejmujących ponad 3 osiedla), bądź „nowobogaccy”, głównie rekrutujący się z grupy szlachty urzędniczej (związanej z kancelarią grodzką) lub spośród dzierżawców, pragnących utrwalić swój awans ekonomiczny przez kupno bądź poszerzenie majątku ziemskiego.

Ogółem w latach 1669—1772 udało się ustalić 57 transakcji majątkowych (por. tab. 3).

Pewien zauważalny wzrost liczby transakcji zaobserwować można w końcu XVII i w pierwszej połowie XVIII w. Spowodowane to było ujawniającym się w tym czasie upadkiem ekonomicznym drobnej własności szlacheckiej (co było efektem zniszczeń z okresu „potopu”, pogłębionych klęskami elementarnymi z okresu wojny północnej) oraz wzrostem możliwości nabywczych wśród szlachty średnio zamożnej i bogatej. Droga zakupów ziemi powstało wówczas kilka dużych majątków szlacheckich. W budowaniu fortun tym sposobem przodowały w powiecie świeckim rodziny Czapskich, Płaskowskich, Pawłowskich i Zboińskich⁵¹. Wśród sprzedających w omawianym okresie, obok szlachty najuboższej, pojawili się też właściciele dużych majątków: Konarscy, Szczukowie, Kosowie i Tuchołkowie⁵². Przyczyną wyprzedazy części dóbr przez te rodzi-

⁵¹ Czapscy w l. ok. 1710—1756 wykupili 7 osiedli, Płaskowscy w l. 1645—1732 — 12 osiedli, Pawłowscy w l. 1694—1772 — 5 osiedli, Zboińscy w l. 1720—1760 — 4 osiedla (obliczono na podstawie: H. Maercker, op. cit.; M. Bär, *Der Adel und der adlige Grundbesitz in Polnischen-Preussen zur Zeit der preussische Besitzergreifung*, Leipzig 1911).

⁵² Wszystkie swoje dobra w pow. świeckim sprzedali w l. 1705—1732 Kosowie

Tabela 3

Wpływ obrotu ziemią na majątkową strukturę szlachty w powiecie świeckim w latach 1669—1772

Rodzaje transakcji	Liczba transakcji w latach				Liczba transakcji ogółem
	1669— —1700	1712— —1732	1744— —1757	1765— —1772	
Kupno w celu poszerzenia majątku	9	10	6	2	27
Kupno w celu założenia majątku kosztem majątku już istniejącego	2	4	1	1	8
Transakcje między członkami rodziny	1	—	1	—	2
Transakcje dotyczące całości majątków	4	5	4	7	20
Sprzedaż części majątków	6	6	3	2	17
Sprzedaż całości majątków (zanik majątków)	5	8	4	1	18
Liczba transakcji ogółem	16	19	12	10	57

ny było zbytne oddalenie niektórych osiedli od centrum majątku (np. sprzedaż Lińska należącego do dóbr sartowickich) oraz zadłużenie majątków związane głównie z podziałami spadkowymi (rozliczenia spadkowe w rodzinie Tuchołków, mimo iż cały majątek pozostał w rękę jednego spadkobiercy, doprowadziły do wyprzedaży większości osiedli wchodzących w skład dóbr łowineckich).

W drugiej połowie XVIII w. liczba transakcji powodujących zmiany w majątkowej strukturze szlachty zmniejszyła się, wzrosła natomiast liczba transakcji dotyczących kupna-sprzedaży całości dóbr należących do danego właściciela. W sumie więc transakcje z tego okresu powodowały nie tyle zmiany ilościowe, co zmiany jakościowe, związane z wymianą rodzin szlacheckich w powiecie, przede wszystkim średnio zamożnych (posiadających 1—2 wsie).

DZIERŻAWIENIE KRÓLEWSZCZYZN, DÓBR KOŚCIELNYCH I SZLACHECKICH

W dotychczasowych badaniach nad wpływem trzymania królewskich na pozycję majątkową szlachty ograniczono się zazwyczaj do magnaterii

(8 osiedli), większość w l. 1680—1700 Konarscy (4 osiedla) i Tuchołkowie w l. 1713—1747 (10 osiedli). Dwa osiedla sprzedali też właściciele największego majątku szlacheckiego w powiecie — dóbr sartowickich. Spowodowane to było nadmiernym oddaleniem od centrum majątku.

i jej udziału w królewskim rozdawnictwie ziemi. Posiadanie określonej liczby królewskich ziem uznano za jedno z podstawowych kryteriów zaliczenia ich użytkownika do warstwy magnaterii. Problemom tym poświęcona została praca T. Zielińskiej o magnaterii polskiej w czasach saskich⁵⁸. Kilka cennych uwag i sprostowań do tej pracy wniosły recenzje i polemiki J. Dygdały⁵⁴ i S. Achremczyka⁵⁵ dotyczące magnaterii Prus Królewskich w tym czasie.

W niniejszym artykule więcej uwagi poświęcono mniejszym królewskim ziemom i ich wpływowi na majątkową strukturę szlachty na badanym terytorium. W rozdawnictwie królewskim istniała bowiem pewna prawidłowość. Duże starostwa nadawano rodzinom magnackim, często o znaczeniu ponadprowincjonalnym. Do połowy XVII w. w Prusach Królewskich przeważały w tym kręgu rodziny związane przez dłuższy czas z prowincją: Bażyńscy, Cemowie, Konopaccy, Wejherowie, Kostkowie i Działyńscy⁵⁶. Od połowy XVII w. większość dużych starostw pruskich przeszła w ręce magnaterii koronnej i litewskiej. Starostwo świeckie znajdowało się w latach 1667—1772 w rękach Jabłonowskich⁵⁷. Wśród starostów pruskich spotykamy też Radziwiłłów, Czartoryskich, Leszczyńskich, Lubomirskich, Sapiehów, Wiśniowieckich i Zamoyskich, a więc najbogatsze rodziny magnackie przedrozbiorowej Rzeczypospolitej⁵⁸. Z rodzin pruskich do grupy tej w XVIII w. zaliczyć możemy jedynie Działyńskich, których aktywność przejawiała się jednak w tym stuleciu głównie w Wielkopolsce, oraz Czapskich i Przebendowskich⁵⁹.

Inaczej wyglądała sytuacja w przypadku mniejszych królewskich ziem. Nadawano je w ciągu całego interesującego nas okresu bogatej i średnio zamożnej szlachcie miejscowej. Drugie co do wielkości starostwo w powiecie świeckim — jasinieckie — należało kolejno do Żalińskich, Raczyńskich, Komorskich i Tuchołków⁶⁰. Poza Raczyńskimi były to bogate rodziny pruskie, które aspirowały do warstwy magnaterii prowincjonalnej, ale bądź nigdy do niej nie weszły, bądź ich awans do tej warstwy był krótkotrwały. Wśród tenentariuszy innych mniejszych królewskich ziem w XVI—XVIII w. występowali: Konarscy, Jabłonowscy z Wichulca (nie

⁵⁸ T. Zielińska, *Magnateria polska epoki saskiej. Funkcje urzędów i królewskich ziem w procesie przeobrażeń warstwy społecznej*, Wrocław 1977.

⁵⁴ J. Dygdała, *Uwagi o magnaterii Prus Królewskich w XVIII wieku*, *Zapiski Historyczne*, t. 44: 1979, z. 3, s. 57—91; idem, *Na marginesie badań nad magnaterią polską epoki saskiej*, *Rocznik Gdański*, t. 40: 1980.

⁵⁵ S. Achremczyk, [rec. pracy T. Zielińskiej], *Zapiski Historyczne*, t. 44: 1979, z. 3, s. 189—194.

⁵⁶ Por. P. Czaplewski, *Senatorowie świeccy, podskarbiowie i starostowie Prus Królewskich 1454—1772*, *Roczniki TNT*, t. 26—28: 1919—1921.

⁵⁷ *Ibid.*, s. 191.

⁵⁸ J. Dygdała, *Uwagi o magnaterii...*, s. 79.

⁵⁹ *Ibid.*, s. 76—77.

⁶⁰ P. Czaplewski, *op. cit.*, s. 99—102.

mylić z rodziną magnacką dzierżawiącą starostwo świeckie), Bentkowscy, Pawłowscy i Niewieścińscy⁶¹. Co ciekawe, wszystkie te rodziny posiadały swoje dobra dziedziczne również w powiecie świeckim. W przeciwieństwie więc do dużych starostw, które trafiły po połowie XVII w. w ręce nie związanych z Prusami Królewskimi rodzin magnaterii, mniejsze tenty były „uzupełnieniem” majątków dziedzicznych bogatej i średnio zaможnej szlachty powiatu świeckiego.

Starostwo jasinieckie od pierwszej połowy XVII wieku aż do rozbiórów było połączone z sąsiednimi dobrami łowineckimi Tuchołków. Kompleks ten stanowił trzeci co do wielkości majątek ziemski w powiecie (po starostwie świeckim i dobrach sartowickich). Tuchołkowie byli do połowy XVIII w. najbogatszą rodziną szlachecką mieszkającą stale w powiecie, gdyż starostwo świeckie i dobra sartowickie należały w tym czasie do magnaterii koronnej. Również inne królewszczyzny trwale były związane z majątkami dziedzicznymi dzierżawców. Sopotin i Luskowo w XVI—XVIII w. należały do Wulkowskich, Konarskich i Czapskich dziedziczących po sobie Topólno⁶². Następnie przejęli te wsie Czapscy z Bukowca⁶³. Dzięki posiadanym w powiecie świeckim królewszczyznom dobra ziemskie tych ostatnich były w XVIII w. połączone w jeden ciąg sąsiadujących ze sobą osiedli.

Jak widać z powyższych przykładów, mniejsze królewszczyzny odgrywały ważną rolę w kształtowaniu się majątkowej struktury szlachty. Dzięki trwałym związkom z określonymi majątkami dziedzicznymi zapewniały ich właścicielom przodującą rolę w okolicy (np. w powiecie).

Szlachta dzierżawiła również dobra kościelne. W czasach reformacji przejęła nawet na własność jedną ze wsi kościelnych w powiecie świeckim — Łąkie Polskie⁶⁴. Wpływ jednakże dzierżawienia dóbr kościelnych na majątkową strukturę szlachty był znacznie mniejszy niż w przypadku królewszczyzn. Było tak dlatego, że własność kościelna w powiecie świeckim obejmowała niewielką liczbę osiedli wiejskich. Wreszcie większość instytucji kościelnych posiadających dobra w powiecie świeckim umiejscowiona była poza Prusami Królewskimi i wśród dzierżawców częściej spotykamy osoby nie związane z powiatem. Jedynym wyjątkiem był tu może Maciej Kosowski, który w drugiej połowie XVII w. dzierżawił od kapituły gnieźnieńskiej bogatą wieś nadwiślańską Gruczno, a równocześnie był dzierżawcą wsi szlacheckiej Biechowo należącej do Niewieścińskich⁶⁵. Przykład ten wskazuje też na kolejną możliwość poprawy pozycji mająt-

⁶¹ H. Maercker, op. cit., s. 257, 284, 329, 349.

⁶² Ibid., s. 257.

⁶³ Ibid., s. 258.

⁶⁴ Ibid., s. 246.

⁶⁵ AGAD, ASK, dz. I, t. 52, k. 250v.

kowej szlachty — dzierżawienie dóbr szlacheckich. Bogate dobra sartowickie np. dzierżawił w 1772 r. od Potockich Józef Pruszek, kasztelan gdański, posiadający trzy własne wsie w powiecie tucholskim⁶⁶.

Poważną rolę w awansie ekonomicznym szlachty, a w rezultacie i awansie w strukturze majątkowej, odgrywał także udział w administrowaniu dużych starostw pruskich, których dzierżawcy stale przebywali poza Prusami Królewskimi. Na przykład surrogator starostwa świeckiego Maciej Janta-Połczyński otrzymywał w roku 1765 wynagrodzenie w wysokości 1000 zł pruskich, co równało się dochodowi rocznemu z dużej wsi kmiecej⁶⁷. Dokładniejsze jednak zbadanie tych problemów jest niemożliwe ze względu na zaginięcie ksiąg ziemskich i grodzkich dla powiatu świeckiego i w ogóle dla województwa pomorskiego⁶⁸.

PIASTOWANIE URZĘDÓW ZIEMSKICH I GRODZKICH

Piastowanie urzędów ziemskich przyjęło się traktować jako zewnętrzną oznakę prestiżu społecznego poszczególnych przedstawicieli szlachty. Były to w czasach nowożytnych w większości urzędy tytularne, nie wiążące się z określonymi obowiązkami i nie przynoszące dochodów z tytułu ich sprawowania.

W Prusach Królewskich hierarchia urzędnicza była mniej rozbudowana niż w innych prowincjach Rzeczypospolitej. Mimo pewnych prób w drugiej połowie XV wieku nie udało się tutaj wprowadzić niższych tytularnych urzędów ziemskich — stolnika, cześnika, wojskiego itp. Jedynym wyjątkiem z tej grupy urzędów było miecznikostwo ziem pruskich, które utrzymało się w Prusach Królewskich do rozbiorów.

Do wyższych urzędników ziemskich w Prusach Królewskich zaliczali się: trzech wojewodowie, trzech kasztelanowie, trzech podkomorzowie i podskarbi ziem pruskich, którzy wchodzili w skład izby wyższej sejmiku generalnego obok dwóch biskupów i sześciu przedstawicieli wielkich miast. Niżsi urzędnicy ziemscy w Prusach Królewskich to: miecznik ziem pruskich, czterech chorążowie, dziewięciu sędziów ziemskich i trzech pisarzy ziemskich oraz około 72 ławników lub asesorów sądów ziemskich (po ośmiu w każdym sądzie). Od początku XVIII wieku pojawili się też urzędnicy kancelarii ziemskich: trzech regenci i trzech wiceregenci⁶⁹.

Również hierarchia urzędników grodzkich różniła się od podobnych

⁶⁶ M. Bär, op. cit., nr 296, 351.

⁶⁷ AGAD, ASK, dz. XLVI, t. 39: Lustracja powiatów świeckiego, tucholskiego i człuchowskiego 1765 r., k. 204.

⁶⁸ J. Bielecka, *Organizacja i działalność sądów ziemskich w Prusach Królewskich od wieku XV do XVIII włącznie*, Archeion, t. 63: 1975, s. 162.

⁶⁹ *Urzędnicy Prus Królewskich XV—XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Mikulski, Wrocław 1990, s. 10—26.

w Koronie. Poza wojewodami, którzy pełnili w Prusach Królewskich funkcje starostów grodowych, występowali tutaj wicewojewodowie, pisarze grodzcy, burgrabiowie, regenci grodzcy, wiceregeni grodzcy i instygatorowie grodzcy⁷⁰.

O ile piastowanie wyższych urzędów ziemskich było zastrzeżone dla przedstawicieli najbogatszych rodzin w prowincji, podkreślając i utrwalając ich pozycję społeczną, o tyle do urzędów niższych, szczególnie związanych z funkcjonowaniem sądów ziemskich i grodzkich, mieli dostęp przedstawiciele uboższych warstw szlachty. Sprawowanie tych urzędów, połączone z uzyskiwaniem znaczących dochodów z tytułu opłat i kar sądowych oraz z szybkim z reguły awansem w społecznej hierarchii szlachty, dawało możliwość zrobienia równie szybkiej kariery majątkowej. Zazwyczaj bowiem uzyskiwane fundusze szlachta lokowała w ziemi, starając się ugruntować zdobytą pozycję. Otrzymanie znaczącego urzędu w sądownictwie ziemskim i grodzkim otwierało też możliwości bogatych ożenków dla dzieci urzędnika. W ślad za tym szły często nadania królewszczyzn i dalszy awans rodziny w majątkowej i społecznej hierarchii szlachty. Przykładami tego rodzaju karier rodzinnych były dzieje zamieszkałych w powiecie świeckim Pawłowskich i Płaskowskich.

Pawłowscy posiadali w 1682 r. jedynie połowę wsi Parlin. Dzięki karierze urzędniczej dwóch braci: Franciszka i Kazimierza, którzy pełnili po sobie urząd sędziego ziemskiego świeckiego, posiadłości rodziny wzrosły do sześciu wsi własnych i jednowioskowej królewszczyzny⁷¹. Już w następnym pokoleniu Pawłowscy osiągnęli wyższe urzędy ziemskie (Teodor — miecznika ziem pruskich, Fabian — chorążego malborskiego, Jan — sędziego ziemskiego michałowskiego) i zawarli związki małżeńskie z przedstawicielkami senatorskich rodzin Czapskich i Pruszków⁷². Nieco mniej błyskotliwa była kariera Płaskowskich. W drugiej połowie XVII w. posiadali oni dwie wsie w powiecie świeckim. W ciągu dwóch pokoleń (Jakub Stanisław — asesor sądu ziemskiego tczewskiego i pisarz grodzki pomorski, jego brat Mikołaj — asesor sądu ziemskiego świeckiego, wreszcie syn poprzedniego Józef — asesor i w końcu sędzia ziemski

⁷⁰ Ibid., s. 26—28.

⁷¹ Franciszek Pawłowski był kolejno ławnikiem ziemskim świeckim (1683—1699), sędzią ziemskim świeckim (1701—1712) i chorążym malborskim (1712—1717) — posiadał Parlin i Małociechowo oraz tenetę Dworzyska (por. *Urzędnicy...*, nr 1127, 1167, 477); Kazimierz Pawłowski był ławnikiem ziemskim (1711—1713), sędzią ziemskim świeckim (1713—1734) — posiadał Taszewo, Białe, Buśnię, Rulewo i kilka przysiółków (por. *Urzędnicy...*, nr 1129, 1168).

⁷² Teodor — ławnik ziemski tczewski (1733—1746), niedoszły sędzia tczewski (1746), miecznik ziem pruskich (1746—1760), ożeniony z Czapską; Jan — sędzia ziemski michałowski (1738—1746), ożeniony z Czapską; Fabian — chorąży malborski (1717—1744) i wicewojewoda malborski (1739—1744), ożeniony z Anną Pruszką.

świecki) dokupili oni dalsze pięć wsi stając się właścicielami jednego z większych majątków ziemskich w powiecie⁷³.

Przykłady te świadczą o tym, że piastowanie urzędów sądowych było często początkiem kariery społecznej i majątkowej drobnej i średnio za-
możnej szlachty. Poza sprawowaniem urzędów wspomnieć tu trzeba też o aktywności politycznej, która być może stanowiła początek późniejszej kariery urzędniczej.

ZMIANY W MAJĄTKOWEJ STRUKTURZE SZLACHTY W POWIECIE ŚWIECKIM

Dla zrozumienia genezy majątkowego uwarstwienia szlachty w XVI wieku szczególnie cenne są informacje zawarte w Metryce koronnej, w 1526 r. nastąpiło bowiem masowe odnawianie przywilejów własnościowych dla szlachty Prus Królewskich⁷⁴. Jakkolwiek nie wszyscy ówczesni posiadacze majątków ziemskich otrzymali potwierdzenia przywilejów, to jednak szczególnie w przypadku województwa pomorskiego ich liczba była na tyle duża, że pozwoliła na porównanie uzyskanego tą drogą obrazu uwarstwienia majątkowego szlachty w pierwszej połowie XVI w. ze stanem z drugiej połowy tego stulecia, opartym na danych z rejestru poborowego z 1570 roku⁷⁵. W 44 porównywalnych wsiach szlacheckich liczba majątków zwiększyła się z 29 w 1526 r. do 50 w 1570 r. Wynika stąd, że w stuleciu tym nastąpił w powiecie świeckim proces rozdrabniania dóbr szlacheckich, będący być może kontynuacją procesu dokonującego się tutaj wcześniej — od czasów krzyżackich. Wydaje się, że w drugiej połowie XVI w. stopień rozdrobnienia własności szlacheckiej osiągnął swoje apogeum, gdyż już kolejne chronologicznie źródło — wizytacje kościelne z lat 1582 i 1598 — wskazuje na zmniejszanie się przynajmniej liczby części szlacheckich w poszczególnych wsiach (por. tab. 4). W tym samym czasie należy też umieścić początek poważnych procesów osadniczych w dolinie Wisły, które spowodowały w późniejszym okresie znaczne zróżnicowanie między nadwiślańską a wysoczyzną częścią powiatu⁷⁶.

Analizę przemian w majątkowej strukturze szlachty rozpocząć trzeba od prześledzenia procesu zanikania własności cząstkowej w powiecie

⁷³ W 1772 r. Płaskowscy posiadali w pow. świeckim Jaszcz, Krąplewice, Czersk, Rówienice, Wery, Brzemiona i kilka przysiółków (M. Bär, op. cit., nr 291).

⁷⁴ *Matricularum Regni Poloniae summaria*, wyd. T. Wierzbowski, t. 4, Warszawa 1905—1919, nr 4984, 4993, 5034, 14617, 14619—14622, 14640, 14672, 14712—14714, 14719—14721, 14768, 14791, 14810.

⁷⁵ *Źródła dziejowe*, s. 179—198.

⁷⁶ Pierwszym osiedlem skolonizowanym przez olendrów w pow. świeckim było Michale, które posiadali już w 1565 r. (*Lustracja woj. pomorskiego 1565*, wyd. S. Hoszowski, Gdańsk 1961, s. 170).

Tabela 4

Zanikanie części i majątków szlachty częściowej we wsiach szlacheckich powiatu świeckiego w XVI—XVIII wieku

Lata	Wsie podzielone		Części w tych wsiach		Majątki szlachty częściowej	
	liczba	rozwój (%)	liczba	rozwój (%)	liczba	rozwój (%)
1570	32	100	80	100	39	100
1598	21	65	50	62	33	84
1656	13	41	39	49	22	56
1682	14	41	35	44	22	56
1772	1	3	3	4	3	8

świeckim. Problemem tym dla całego województwa pomorskiego zajmował się A. Mączak⁷⁷. W artykule poświęconym zmianom w majątkowej strukturze szlachty w latach 1570—1648 badacz ten stwierdził, że zanikanie części i obserwowany wzrost liczebny szlachty jednowioskowej świadczy o postępującym w pierwszej połowie XVII wieku „gaśnięciu rozwarstwienia wśród szlachty”⁷⁸. Jak wynika z jego ustaleń, w latach 1570—1648 w 22 porównywalnych wsiach w powiecie świeckim liczba majątków częściowych zmniejszyła się z 56 do 33, czyli o 41%⁷⁹.

Mimo przyjęcia w niniejszych badaniach innej podstawy obliczenia zmian w liczbie majątków częściowych (wzięto pod uwagę całą zbiorowość wsi szlacheckich podzielonych w 1570 i 1656 r.), ubytek majątków częściowych wyniósł 43,6%, czyli potwierdził wcześniejsze obliczenia A. Mączaka. Należy jednak zwrócić uwagę, że proces zanikania majątków szlachty częściowej był nieco wolniejszy niż zanikanie wsi podzielonych w ogóle i części w tych wsiach. Zdaje się to przeczyć tezie A. Mączaka o gaśnięciu rozwarstwienia wśród szlachty, gdyż średnia liczba majątków częściowych na wieś rosła — następowała więc dalsza pauperyzacja najuboższej warstwy szlachty osiadłej. Podane w tab. 4 liczby dla okresu 1656—1682 wskazują natomiast, że w drugiej połowie XVII w. zanikanie części zostało zahamowane, ustabilizowała się też liczba majątków szlachty częściowej. Może to świadczyć o mniejszej skali zniszczeń wojennych w majątkach ubogiej szlachty w porównaniu z innymi typami własności, a w każdym razie o niewielkim wpływie „potopu” na zmiany w majątkowej strukturze szlachty na rozpatrywanym obszarze.

Dane przytoczone w cytowanej już pracy Maerckera skłaniają nato-

⁷⁷ A. Mączak, *Struktura majątkowa...*, passim.

⁷⁸ Ibid., s. 654.

⁷⁹ Ibid., s. 656 (tab. IV).

miast do przyjęcia początku XVIII w. jako ostatecznego kresu istnienia własności cząstkowej w powiecie⁸⁰. Co prawda w 1772 r. istniały trzy majątki cząstkowe, ale był to stan przejściowy spowodowany niedawnym podziałem spadkowym⁸¹. Już w 1781 r. również i te majątki zanikły⁸².

Trudno na obecnym etapie badań jednoznacznie określić przyczyny szybkiego upadku majątków drobnoszlacheckich w pierwszej połowie XVIII w. Wydaje się, że proces ten należy powiązać — z jednej strony — z ujawniającymi się w ciągu poprzedniego półwiecza skutkami wojny polsko-szwedzkiej z lat 1655—1660 oraz z dalszymi zniszczeniami z okresu wojny północnej i konfederacji tarnogrodzkiej, które spowodowały zużożenie drobnej szlachty i w rezultacie doprowadziły do wyzbywania się przez nią swoich mało rentownych majątków, z drugiej strony natomiast należy zwrócić uwagę na zwiększające się w tym czasie możliwości nabywcze średnio zamożnej i bogatej szlachty oraz możliwości poprawy bytu szlachty cząstkowej przez nabywanie sołectw i drobnych osiedli wiejskich w królewskich wsiach.

Z liczb przytoczonych w tab. 5 wynika, że w ciągu XVI—XVIII wieku udział majątków cząstkowych w strukturze majątkowej szlachty zmniejszył się z 64% do 8,1%. Daje to obraz omówionego już wcześniej zjawiska nazwanego zanikaniem majątków cząstkowych.

Tabela 5

Zmiany w majątkowej strukturze szlachty powiatu świeckiego pod względem liczby posiadanych osiedli w latach 1570—1772

Lata	Liczebność majątków w poszczególnych przedziałach									
	cząstkowe		jednowioskowe		2—3-wioskowe		większe		ogółem	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%
1570	47	64	14	19	11	15	1	1	73	100
1656	23	38	21	35	11	18	5	8	60	100
1682	24	45	13	24	10	19	7	13	54	100
1772	3	8	8	22	20	54	6	16	37	100

Inny był przebieg zmian w liczebności majątków jednowioskowych. W pierwszej połowie XVII w. nastąpił wzrost liczebności tej grupy majątków, zarówno w wartościach bezwzględnych, jak i względnym udziale w majątkowej strukturze szlachty. Antoni Mączak powiązał to zjawisko

⁸⁰ Ostatnia wieś cząstkowa Więckowo została scalona ok. 1725 r. — M. Bär, op. cit., nr 1375.

⁸¹ Ibid., nr 1294.

⁸² H. Maercker, op. cit., s. 223.

z „gaśnięciem rozwarstwienia wśród szlachty”⁸⁸. Wydaje się jednak, że zmiany zachodzące w pierwszej połowie XVII wieku w majątkowej strukturze szlachty w powiecie świeckim nie należy utożsamiać z gaśnięciem rozwarstwienia, a raczej przeciwnie — z jego pogłębianiem się. Wskazują na to: obserwowany wzrost średniej liczby majątków cząstkowych przypadających na wieś podzieloną oraz zmiany w liczebności większych majątków szlacheckich, do którego to zagadnienia powrócimy. Wzrost liczebności majątków jednowioskowych w pierwszej połowie XVII w. należy powiązać raczej z poważną jeszcze siłą ekonomiczną tej kategorii dóbr i ich udziałem w ogólniejszym procesie wzrostu zamożności własności szlacheckiej. Było to zresztą zjawisko krótkotrwałe, gdyż już w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku udział majątków jednowioskowych w strukturze majątkowej stale zmniejszał się, podobnie jak to było w przypadku majątków szlachty cząstkowej.

Proces określony wcześniej mianem wzrostu zamożności własności szlacheckiej jeszcze lepiej charakteryzuje zwiększanie się liczby i rozmiarów majątków najbogatszych. O ile w 1570 r. istniał w powiecie świeckim tylko jeden majątek 4-wioskowy, to już w 1656 r. były dwa majątki 5-wioskowe, jeden majątek 6-wioskowy i dwa majątki 7-wioskowe. W 1682 r. obok dwóch majątków 5-wioskowych i jednego majątku 6-wioskowego pojawiły się dwa majątki 8-wioskowe. Wreszcie w 1772 r., mimo iż ogólna liczba majątków obejmujących cztery i więcej wsi zmalała, pojawiło się latyfundium składające się z dziesięciu wsi.

Stopień majątkowego różnicowania się szlachty pogłębia też fakt, że posiadłości najbogatszych właścicieli nie ograniczały się tylko do jednego powiatu. W 1570 r. dalsze dobra ziemskie poza powiatem oraz królewszczyzny posiadało siedmiu właścicieli (9,6⁰/₀ ogółu), w 1656 r. — dziewięciu (15⁰/₀), w 1682 r. — dwunastu (22,2⁰/₀) i w 1772 r. — siedemnastu (46,0⁰/₀). Liczby te wskazują, że w ciągu omawianego okresu proces wzrostu zamożności własności szlacheckiej obejmował wciąż większe terytorium, co nie pozwala nam ostatecznie go podsumować, oraz dotyczył wciąż większej liczby i odsetka szlachty. O ile w drugiej połowie XVI w. w procesie tym brali udział przedstawiciele rodzin, które możemy zaliczyć do magnaterii pruskiej czy bogatej szlachty, o tyle w XVIII wieku uczestniczyła w nim także szlachta średnio zamożna.

Udział szlachty średnio zamożnej, posiadającej 2—3 wsie, w procesie przemian we własności ziemskiej zaznaczył się szczególnie w XVIII wieku. O ile w latach: 1570, 1656 i 1682 udział względny tej grupy w ogólnej liczbie właścicieli szlacheckich rósł powoli, głównie dzięki zmniejszeniu się liczby majątków i wahał się od 15 do 18⁰/₀, to w 1772 r. osiągnął 54⁰/₀. Tak poważny wzrost udziału szlachty średnio zamożnej w XVIII w.

⁸⁸ A. Mączak, *Struktura majątkowa...*, s. 656.

wyjaśniają w pewnym stopniu podane wcześniej czynniki wpływające na zmiany w majątkowej strukturze szlachty⁸⁴.

ZAKOŃCZENIE

Nasze rozważania nad majątkową strukturą szlachty w powiecie świeckim miały na celu przede wszystkim zasygnalizowanie pewnych procesów badawczych wiążących się z podjętym tematem. Uzyskane wyniki z pewnością nie dają ostatecznej odpowiedzi na postawione zagadnienie.

Dalszych badań wymaga podłoże gospodarcze przemian w majątkowej strukturze szlachty w Prusach Królewskich, szczególnie w drugiej połowie XVII i w XVIII w. Otwarty pozostaje problem wzrostu zamożności własności szlacheckiej w tej prowincji. Ze względu na ograniczony zasięg terytorialny badań nie udało się uchwycić przemian dokonujących się w grupie największych majątków szlacheckich w Prusach Królewskich. Sugerowana w dotychczasowej literaturze przedmiotu słabość ekonomiczna magnaterii prowincjonalnej i bardzo ważne w związku z tym dla tej warstwy dzierzawienie królewszczyzn nie znajdują pełnego potwierdzenia w niniejszych badaniach. Niewątpliwie przejście większości dużych starostw pruskich, a także największych majątków szlacheckich w ręce magnaterii koronnej hamowało proces wzrostu zamożności własności szlacheckiej w prowincji, ale mimo to wielkość majątków stale wzrastała, obejmując wciąż większą liczbę osiedli wiejskich.

Dalszych badań wymagają też przyczyny tak poważnego wzrostu znaczenia średnio zamożnej szlachty w XVIII w. Chodzi tu przede wszystkim o uchwycenie źródeł dochodów, które pozwoliły tej warstwie na przejście roli najbardziej ekspansywnej siły gospodarczej na wsi pruskiej. W artykule zwrócono uwagę na znaczenie piastowania urzędów sądowych dla awansu społecznego i majątkowego szlachty. Wydaje się jednak, że nie była to jedyna droga awansu. Być może więcej uwagi należy poświęcić aktywności politycznej przedstawicieli średniej szlachty, ich udziałowi w administrowaniu dużych królewszczyzn i majątków ziemskich oraz dóbr kościelnych.

Jakkolwiek starano się wykazać w artykule malejący udział drobnych posiadłości szlacheckich w majątkowej strukturze szlachty powiatu świeckiego, to pamiętać należy, że wniosek ten w odniesieniu do całego województwa pomorskiego czy też Prus Królewskich może ulec weryfikacji. Już bowiem w drugiej połowie XVI wieku widoczny był podział tego województwa na część nadwiślańską, o mniejszym stopniu rozdrobnienia własności szlacheckiej, i część kaszubską, gdzie przeważały drobne, cza-

⁸⁴ Podobny przebieg miały zmiany w majątkowej strukturze szlachty w pow. wieluńskim — por. W. Szczygielski, op. cit., passim.

stkowe majątki, które w następnych wiekach ulegały dalszym podziałom⁸⁵.

Wreszcie konieczne jest podjęcie badań porównawczych nad zmianami w majątkowej strukturze szlachty w różnych prowincjach Rzeczypospolitej. Uwzględniony w artykule niewielki obszar nie pozwolił na takie porównania. Niezbyt obfita jest także literatura w tym zakresie dotycząca innych regionów kraju.

Pozostaje też otwarta sprawa poszukiwania bardziej precyzyjnych metod badania zmian w majątkowej strukturze szlachty. Szczególne znaczenie mogą tu mieć dalsze studia źródłoznawcze, mające na celu wykazanie przydatności źródeł podatkowych z XVI—XVIII w. do tego typu badań.

DER ADEL DES KREISES SCHWETZ IN DER POMMERSCHEN
WOIEWODSCHAFT IM 16.—18. JAHRHUNDERT
(DER STRUKTURWANDEL DES VERMÖGENS)

(Zusammenfassung)

Die Wandlungen der Vermögensstruktur des Adels waren durch die Einwirkung verschiedener Faktoren bedingt. Sehr wichtige Rolle unter ihnen spielten unweifelhaft die wirtschaftlichen Faktoren, die von dem Adel bestimmte ökonomische Reaktionen erzwangen. Das Anwachsen des Wohlstands des Adels war von der Entwicklung der Zinswirtschaft begleitet. Der mittlere Adel entwickelte in derselben Zeit die Vorwerksproduktion. Diese Einteilung blieb bis Mitte des 18. Jahrhunderts erhalten, als endlich die Zinswirtschaft und die Lohnarbeit in den Vorwerken in Pommerscher Woiewodschaft gesiegt haben.

Auf die Wandlungen der Vermögensstruktur des Adels wirkte auch die Vererbung der Landgüter ein. Sie bewirkte entweder ihren Zerfall oder ihre Vergrößerung durch Zusammenfügen. Das Ergebnis der Wirtschaftswandlungen waren die Perioden des intensiven Grundstücksverkehrs. Besondere Aktivität in diesem Bereich wird gegen Ende des 17. und am Anfang des 18. Jahrhunderts verzeichnet. Der Kleinadel und mittlerer Adel veräußerte in dieser Zeit seine Güter und der reiche Adel kauft den Aker hinzu. Nach dem Jahr 1744 lassen die Änderungen der Zahl der Landgüter nach. Im Grundstücksverkehr überwiegt der Eigentumswechsel, wobei das Areal der gewechselten Güter unverändert bleibt.

Eine bedeutende Rolle für die Aufrechterhaltung der führenden Vermögensstellung im Kreis Schwetz spielte die Pacht der Krongüter. Auch die Pacht der Kirchengüter oder der Güter des reichen Adels bot oft die Chance für den ökonomischen und demzufolge den materiellen Aufstieg des Adels. Denselben Aufstieg konnte auch die Bekleidung der Land- und Burgämter bringen. Die daraus erzielten Einkommen legte der Adel zum öftesten in die Landgüter ein.

Aus unserer Analyse geht hervor, daß im Laufe des 16. Jahrhunderts der Strukturwandel des Adelsvermögens zur Aufteilung der Güter führte und erst am Ende dieses Jahrhunderts kann man über die ersten Anzeichen der Hemmung

⁸⁵ Por. M. Kniat, *Życie gospodarcze Pomorza (Prus Królewskich) w czasach Rzeczypospolitej*, Roczniki Historyczne, t. 3: 1927, s. 173—200.

dieses Prozesses sprechen. Seither, bis zum Ende des 18. Jahrhunderts verlief der langsame Prozeß der Wohlstandssteigerung des Adelsbesitzes. Er war einerseits durch den Niedergang der ärmsten Güter, die einen Teil eines Dorfes oder ein Dorf umfaßten und andererseits durch die stetige Vergrößerung der Zahl der Landgüter, die vier und mehr Dörfer umfaßten, gekennzeichnet. Noch im 16. Jahrhundert hat den überwiegenden Anteil (64,4%) an der Vermögensstruktur das Eigentum gehabt, das nur einen Teil des Dorfes umfaßte. In der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts hat schon das aus 2—3 Dörfern zusammengesetzte Grundeigentum (54,1%) die führende Rolle gespielt.

Die Erklärung der Ursachen des Anwachsens der Geltung der adeligen Besitzer von 2—3 Dörfer im 18. Jahrhundert scheint in der Zukunft eine sehr dringende Forschungsaufgabe zu sein.